

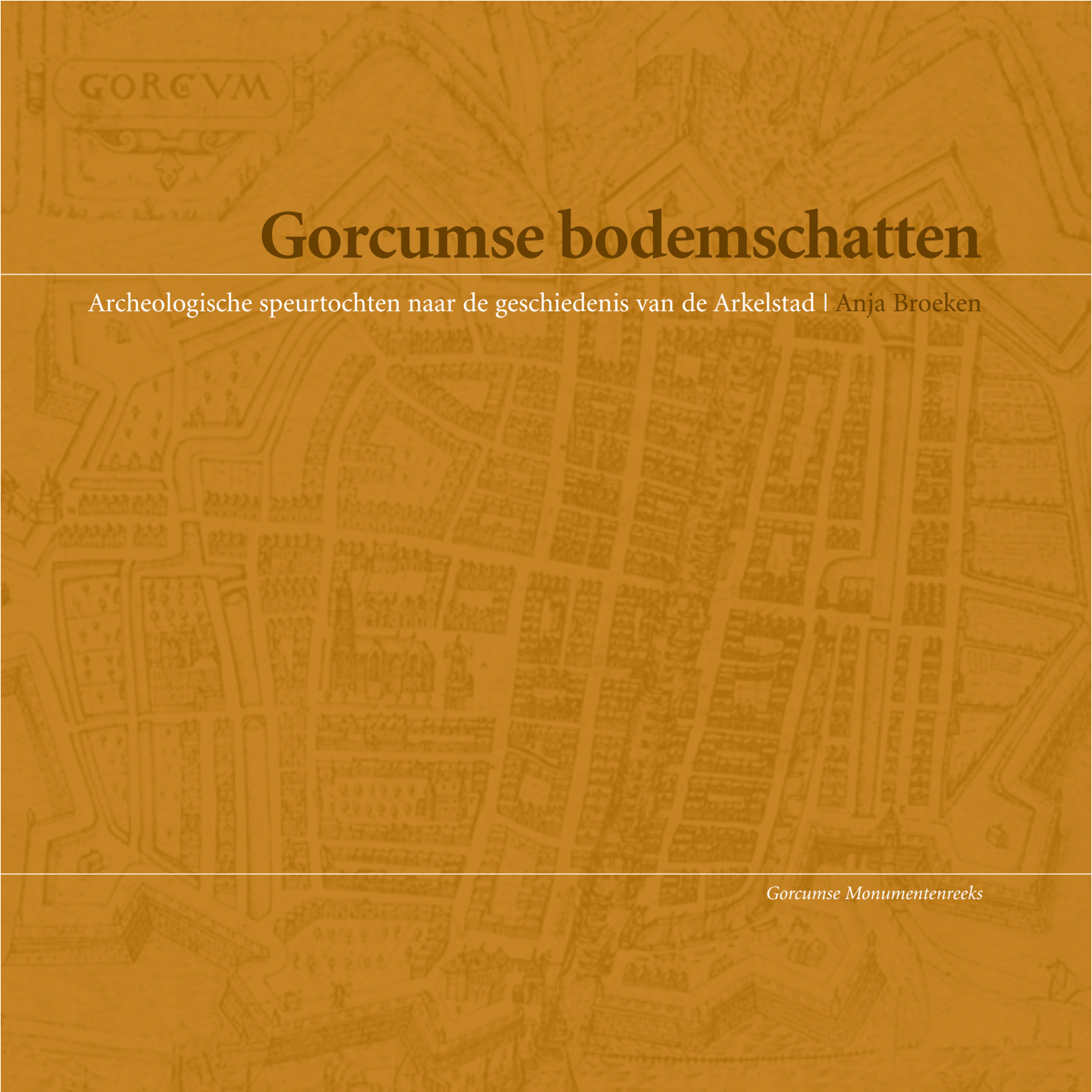
GORCUM

Gorcumse bodemschatten

Archeologische speurtochten naar de geschiedenis van de Arkelstad | Anja Broeken

Gorcumse Monumentenreeks

The background of the entire page is a detailed, sepia-toned map of Gorcumse bodemschatten (Gorcumse soil shadows). The map shows a dense grid of streets and buildings, with a prominent canal or river winding through the center. In the top left corner, there is a small, ornate crest or logo featuring a shield with a crown on top, flanked by two lions. The word 'GORCUM' is written in a stylized font across the crest.

GORCUM

Gorcumse bodemschatten

Archeologische speurtochten naar de geschiedenis van de Arkelstad | Anja Broeken

Gorcumse Monumentenreeks

Inhoudsopgave

- 4 Voorwoord
- 7 Duur glaswerk en een kokosnoot in De Blijenhoek
- 17 De Franciscanen en hun leven op de Varkenmarkt
- 27 Een kasteel met uitzicht op de Merwede
- 33 Drossaard jonker Jacob van Paffenrode en zijn huis op het Kazerneplein
- 41 Een hedendaagse zoektocht: de synagoge aan de Kwekelstraat
- 47 Het Hof van Arkel aan de Krijtstraat
- 55 Leren en spelen op de Grote en Latijnse School
- 63 Wonen op de Dalemse Donk in de steentijd
- 70 Archeologische Werkgroep Gorinchem
- 72 Colofon

Voorwoord

Ze zaten op hun hurken, de handen bevuild, in een opgravingskuil op het Kazerneplein. Onder de bloedhete zon haalden ze met uiterste precisie hun vondsten boven. Deze belandden in het depot van de Archeologische Werkgroep Gorinchem. En daar begon het eigenlijke werk pas: schoonmaken, sorteren en restaureren.

Het depot is de schatkamer van de Gorcumse geschiedenis. Alleen ligt deze geschiedenis nog grotendeels in scherven, letterlijk. De vrijwilligers werken met veel geduld en passie aan het herstel ervan. Werk wat voorlopig niet af is, want bij elke opgraving in de Arkelstad komt er weer meer bij.

„Tijdens je vakantie op je knieën in de

Gorcumse prut zitten om restanten van het vroegere stadsleven te redden. Ik vind het fantastisch”, zegt burgemeester Piet IJssels. „Er zijn zoveel mensen actief op het gebied van de historie van deze stad, zoals de vrijwilligers van de Archeologische Werkgroep die letterlijk naar de geschiedenis graven. Maar ook de vrijwilligers in ons stadsarchief, die van het Gorcums Museum, de vrijwilligers die bezoekers meenemen op een stadswandeling, de mensen achter de Historische Vereniging Oud-Gorcum en de stichtingen als Merwade en Stadsherstel, en al die anderen die ik mogelijk vergeten ben. We mogen ons echt gelukkig prijzen.”

„Zeker nu de belangstelling voor het verleden enorm is gegroeid. Mensen willen weten hoe het hier vroeger was, hoe de

vroegere stadsbewoners leefden. Wie eenmaal gegrepen wordt door de rijke geschiedenis van deze stad, komt daar niet gemakkelijk meer van los. Dat geldt zeker voor mezelf. Maar ik merk het ook bij anderen. Hun gevoel van verbondenheid met deze stad versterkt daardoor. Zij zijn, net als ik, echt trots op Gorinchem”, zegt IJssels beslist.

„Archeologie is voor mij de verstilde weergave van lief en leed, voor- en tegenspoed van onze voorouders”, zegt Herman van Santen. Hij heeft als wethouder archeologie in zijn portefeuille. „Ik ben van mening dat je je geen oordeel over het heden en de toekomst moet aanmatigen zonder dat je hebt getracht je een beeld

te vormen van het verleden. Daarom moet je heel zorgvuldig om gaan met het verstilde historisch erfgoed. Je kunt het immers maar een enkele keer verstoren en daarna is het verloren. We moeten komende generaties de mogelijkheid bieden kennis te nemen van het verleden. Daartoe moeten we alles in het werk stellen.”

„Het leuke van archeologie is ook dat het niet abstract is. Je kunt het zien, ruiken - soms zelfs letterlijk - en aanraken. Het meest in het oog springt natuurlijk de opgraving op de locatie waar nu V&D staat, een zoektocht naar het Hof van Arkel. Beerputten gingen daar letterlijk open. Veel Gorcumers genoten en gaven hun commentaar. Aan belang-

stelling was geen gebrek. Kortom, archeologie is gewoon leuk. Niet alleen in de binnenstad, maar ook daarbuiten; er is zoveel te vinden”, stelt Van Santen.

Er is inderdaad heel veel te vinden in Gorinchem, en inmiddels ook gevonden. Zoveel zelfs dat dit boekje niet voldoende ruimte biedt om alle opgravingen en vondsten te beschrijven. Maar dat was ook niet de opzet. Dit boekje is bedoeld als een eerste kennismaking met de archeologische rijkdommen van deze stad.

Anja Broeken

The background of the slide is a textured, light brown surface, possibly a piece of aged paper or a glass plate. It features a faint, circular border composed of several concentric lines. Inside this border, there is a central floral or foliate design, which appears to be a stylized plant with several leaves and a central stem. The overall color palette is monochromatic, consisting of various shades of brown and tan.

Duur glaswerk en een kokosnoot in De Blijenhoek

Duur glaswerk en een kokosnoot in De Blijenhoek

Het zweet loopt in straaltjes over zijn voorhoofd. Met een lichte kreun steekt Henric de spade opnieuw in de grond en steekt de aarde los. Het is 1396 en hij graaft op zijn erf in de Gorcumse binnenstad een kuil. ‘Nog even doorzetten’, denkt hij bij zichzelf. De kuil wordt langzaam dieper en dieper. „Zo”, zegt hij hardop. „Zo kan het wel!” en met kracht steekt hij de spade in de berg aarde naast hem. Henric loopt naar de stal op zijn erf. Zijn koe begroet hem met geloei. In een stevig tempo mest hij de stal uit. De mest verdwijnt in de pas gegraven kuil.

Zeshonderd jaar later, leerlingen van enkele middelbare scholen in Gorinchem, zitten op hun knieën op wat ooit het erf van Henric was. Het is nu een parkeerplaats, gelegen achter de Gasthuisstraat. Gorcumers kennen het als De Blijenhoek:

er worden binnenkort winkels gebouwd. Dertig jaar eerder braken slopers de krakemikkige huisjes die er stonden tot de grond toe af. Het huizenblok, dat 26 kavels groot was, kon zelfs als kleine wijk getypeerd worden. Het werd ingesloten door de Bloempotsteeg aan de noordkant, de Koekenbakkersteeg op het zuiden, de Botersteeg aan de westkant en een huizenblok op het terrein waar in 1996 al de Hema staat. Tussen de huizen was zelfs een hof dat in de volksmond Kraaienhofje werd genoemd.¹

De Archeologische Werkgroep Gorinchem, en de door de gemeente ingehuurd archeoloog Pieter Floore hebben van maandag 22 april tot en met maandag 6 mei de tijd voor oudheidkundig onderzoek op de parkeerplaats. Eerder groeven

¹ *Archeologie in de gemeente Gorinchem* [Martin Veen op <http://home.planet.nl/~veen0266/index.htm>]

Speelgoed pannetje, tin, 16e eeuw

de vrijwilligers van de werkgroep al bij bouwlocaties aan de Bornsteeg, Revetsteeg, Kortendijk en Dalemstraat. Maar daar stond op het grootste perceel niet meer dan een handvol huizen. De Blijenhoek is dan ook de grootste opgravingslocatie tot nu toe. De hulp van de scholieren is meer dan welkom, omdat de archeologen in korte tijd zoveel mogelijk informatie willen verzamelen. Aan de hand van hun aanwijzingen zijn de jongeren geconcentreerd aan het werk, samen met andere vrijwilligers.

Op de opgravingslocatie geeft de aarde gelijk op de eerste dag al haar sporen prijs: de funderingen van de in 1966 gesloopte woningen. Die zijn blijven liggen, tot groot geluk van de archeologen. Bestudering wijst uit dat de huisjes eigen-

lijk bestaan uit in stukken verdeelde grotere panden. Waarschijnlijk werd de fundering ergens in de zestiende eeuw (1500-1600) gelegd voor grote stadswoningen die daarop ook verzezen. Die grote huizen werden vermoedelijk eind achttiende of begin van de negentiende eeuw gesplitst in meerdere woningen. In die periode ging het Holland economisch gezien niet voor de wind: dit trof met name de onderlaag van de samenleving zwaar. Voor de velen die minder geld in hun buidel hadden, werd de huur een grote bron van zorg. Door de huizen op te splitsen, werden deze enigszins betaalbaar. Maar desondanks verpauperde de stad, omdat er voor onderhoud geen geld was.

Terug in de twintigste eeuw. De dagen die volgen, graven de archeologen verder. Op

zo'n anderhalve meter onder het straatniveau stuiten ze op sporen (fundamenten van huizen en afval) die vertellen dat op deze plek al in de veertiende eeuw mensen woonden. Het is een bijzondere ontdekking, want niet eerder werden in Gorinchem overblijfselen van zulke oude huizen blootgelegd. „Deze woningen, die uit bakstenen bestaan, zijn gebouwd op maagdelijke grond waar nog niet eerder iemand woonde”, reageert archeoloog Pieter Floore als hij de vondst toelicht aan de pers.²

„Deze sporen duiden erop dat Gorinchem niet organisch steeds groter is gegroeid, zoals een stad als Utrecht of Amsterdam. Gorinchem is gesticht. De heren van Arkel hebben hier in korte tijd een flinke stad uit de grond gestampt. Noem het

maar een soort Almere aan de Merwede. Dat wil niet zeggen dat er daarvoor al niet her en der wat huisjes stonden. Maar dat zijn er niet langzaamaan steeds meer geworden, zoals bijvoorbeeld in Utrecht het geval was.” Floore houdt op dat moment nog wel een slag om de arm, omdat de opgraving maar één deel van de stad toont. Maar omdat de Blijenhoek zo diep in het oude stadshart ligt, durft hij die conclusie toch wel aan.

Bij de speurtocht in de aarde van de Blijenhoek komen honderden gebruiksvoorwerpen tevoorschijn. Deze liggen veelal in de tientallen ton- en beerputten en afvalkuilen die op het terrein worden blootgelegd. „We vinden veel Duits aardewerk, wat duidt op handelsbetrekkingen met Duitsland... Ook waren sommige

Afgezaagde bovenkant van een kokosnoot, 16e-17e eeuw

*2 Blijenhoek legt Gorcum bloot
[De Dordtenaar, 04-05-1996].*

daken bedekt met leisteen, wat van ver moest worden aangevoerd. Leisteen was een luxe product. Dat betekent dat de mensen niet arm waren”, aldus Floore. Collega-archeoloog M. Veen, die eveneens in De Dordtenaar wordt geciteerd: „We hebben in een beerput uit de zestiende eeuw onder andere een kokosnoot en Venetiaans kristal gevonden. Alleen voorname mensen met geld konden dat in die tijd kopen.” De eerste conclusies die zij aan de hand van die vondsten trekken is dat de eerste bewoners vaak welgesteld waren.

3 *Plantaardige en dierlijke resten uit de opgraving Blijenhoek te Gorinchem* [H. van Haaster en C. Cavallo, Amsterdam 1997].

Een voorlopige inventarisatie van de vondsten ligt inmiddels op tafel. Het eindrapport van deze eerste omvangrijke opgraving in de Gorcumse binnenstad moet nog steeds verschijnen. De inventa-

risatie leert dat er heel wat uitzonderlijke vondsten zijn gedaan, zowel wat gebruiksvoorwerpen als organische resten betreft. Zo benoemt Veen in zijn internetpublicatie een glazen beker die is versierd met de zogeheten *vetro a fili e retori*-techniek. Hierbij zijn in het glas spiraaldraden van wit glas ingesmolten, die worden afgewisseld door banden wit glas. De beker lag in een beerput aan de Botersteeg.

De kokosnoot waaraan Veen refereert als hij de pers te woord staat, wordt door onderzoekers van Biax-Consult uit Amsterdam gezien als bijzonder.³ „Het gaat om de afgezaagde bovenkant van de tropische vrucht die in de zestiende en de zeventiende eeuw te vinden is in zuidoost Azië of de eilanden in de Grote Oceaan. Het is mogelijk dat de kokosnoot

in die tijd is geïmporteerd, net als bijvoorbeeld rijst. Maar de mogelijkheid dat de noot op de Nederlandse kust is aangespoeld, kan niet helemaal worden uitgesloten”, zo schrijven Henk van Haaster en Chiara Cavallo aan de hand van hun biologisch-archeologisch onderzoek. Zij concluderen dat de voeding van de toenmalige bewoners behoorlijk gevarieerd was. De onderzoekers stellen echter wel dat ze aan deze conclusie over de welstand en de algemene voedingseconomie van de stad Gorinchem geen betrouwbare uitspraken kunnen verbinden. „Daarvoor moet eerst een groter deel van het bodemarchief van de stad onderzocht worden.”

Schotel met tulpsversiering, majolica, midden 17e eeuw

Een bijbels tafereel in scherven

Scherven brengen geluk, zeker de zes scherven die archeologen Pieter Floore en Martin Veen opdiepten uit een van de vele beerputten op het opgravingsterrein van de Blijenhoek. De stukken glas vormden ooit een rond gebrandschilderd ruitje, een van 'zeer hoge kwaliteit', zoals zij de vondst in de pers omschrijven.

Het gebrandschilderde raam toont een aan de handen geboeide Christus. Een soldaat met een zwaard om zijn middel leidt hem voor aan Pontius Pilatus. De scherven werden in een beerkelder gevonden die direct lag achter een groot huis op de hoek van de Botersteeg en de Koekenbakkersteeg, tussen een grote hoeveelheid glas- en aardewerk uit de late zestiende en begin zeventiende eeuw.

Toch is het bijbelse tafereel mogelijk al in de vijftiende eeuw geschilderd. De kleding en de opmerkelijke puntschoenen van de soldaat zijn typisch voor die periode. In eerste instantie

dachten de archeologen te maken hebben met een ruitje dat onderdeel heeft uitgemaakt van een groot gebrandschilderd raam in een klooster of een kerk.

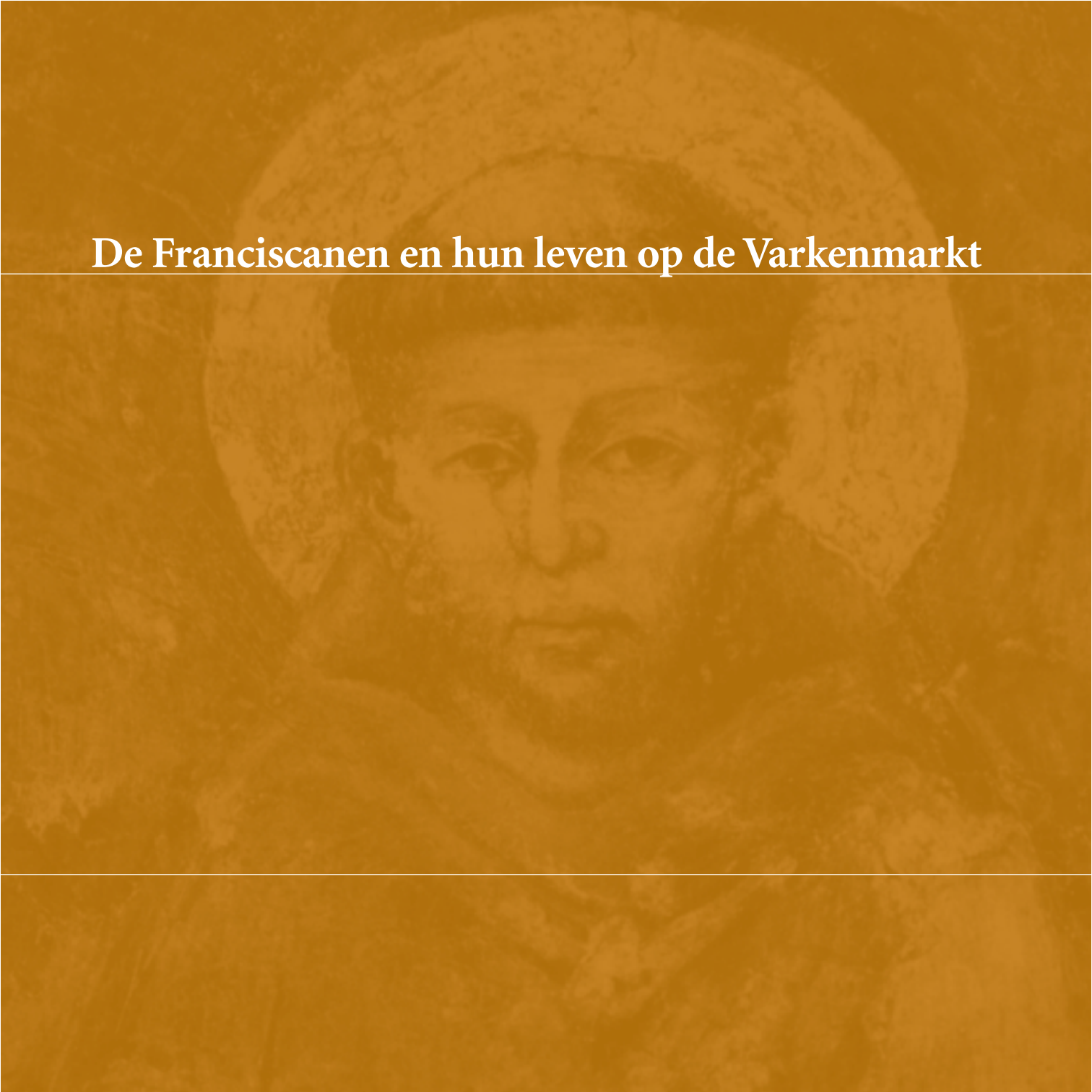
Wouter Ritsema van Eck, toenmalig conservator van het Rijksmuseum in Amsterdam en glasspecialist, oordeelde echter dat het gebrandschilderd raam afkomstig moet zijn uit een burgerhuis waarvan de bewoners vermogend waren. Dat de bijbelse afbeelding in stukken is beland tussen scherven glas- en aardewerk uit het einde van de zestiende eeuw, zou erop kunnen duiden dat de bewoners van het huis zich hebben bekeerd van het katholicisme naar het protestantisme. De Alteratie, zoals de overgang van katholicisme naar protestantisme wordt genoemd, voltrok zich eind zestiende eeuw.

Bij brandschilderen wordt een afbeelding met glasverf op een stuk glas aangebracht. Deze glasverf bestaat uit een mengsel van metaaloxi-

den in poedervorm, vermengd met water en Arabische gom. De kunstenaar brengt de afbeelding eerst in lijnen aan op het glas, het zogeheten traceren. Als dit klaar is, verdwijnt het ruitje in de oven waar de verf in het glas wordt gebrand op een temperatuur die rond de 650 graden Celsius ligt. Vervolgens herhaalt de kunstenaar dit procédé, waarbij aangebrachte verf nadat deze opgedroogd is weer gedeeltelijk wordt verwijderd om structuur en kleurverschillen aan te brengen. Het werk gaat uiteindelijk nog meerdere malen de oven in.

De Franciscanen en hun leven op de Varkenmarkt

De Franciscanen en hun leven op de Varkenmarkt

In de verte weerklinken Latijnse gezangen. Ze komen vanuit het kloostercomplex in de Gorcumse binnenstad. Het is het begin van de zestiende eeuw en de éénentwintig kloosterlingen brengen hun dagen door volgens de leer van Franciscus van Assisi, waarbij de gelofte van armoede een van de belangrijkste leefregels is. Het leven gaat zijn gangetje op het complex, dat vandaag de dag zou zijn omsloten door de Bloempotsteeg, de Vijfzinnenstraat, de Haarstraat en de Arkelstraat.

Een kleine vijfhonderd jaar later, het is 1996. Het geluid van een radio klinkt zachtjes en werklui zijn in de weer op het achterterrein achter drie panden op de Varkenmarkt. Ze werken in opdracht van de Stichting Stadsherstel Gorinchem. Varkenmarkt 15 tot en met 19 wacht een

ingrijpende restauratie. De panden worden verbouwd tot horecagelegenheid. Als de eerste heipalen de grond ingaan, ontdekken ze iets vreemds. Ze zien beenderen en versplinterd hout: ze zijn op een kerkhof gestuit. Uiteindelijk worden er éénendertig grafkisten blootgelegd: sommige zijn leeg. Maar in de overige liggen botresten: van mannen, maar ook van vrouwen. Vermoedelijk lag er bij het klooster ook een begraafplaats voor burgers.

De ontdekking van de begraafplaats van het minderbroederklooster aan de Varkenmarkt is toeval. Als de zeventiende eeuwse panden op de Varkenmarkt niet waren gerestaureerd, hadden de stoffelijke resten van de franciscanen er waarschijnlijk nog gelegen. Het vermoeden bestaat overigens dat gebouwen in de omgeving

1 Archeologisch onderzoek van de begraafplaats van het minderbroederklooster aan de Varkenmarkt te Gorinchem (Zuid-Holland) met bijdragen van A.J. Busch en H. Strattmann
[Pieter M. Floore]

en de bestrating van de Varkenmarkt zelf nog delen van het oorspronkelijke kerkhof bedekken. Want de franciscanen, die ook wel de minderbroeders (fratres minores) werden genoemd, leefden meer dan een eeuw in hun klooster in de Gorcumse binnenstad.

Stadsbeschrijver Kemp meldt dat het klooster is gesticht in 1454, twee eeuwen nadat in Utrecht een franciscanenklooster verrees.¹ De Gorcumse orde viel onder de invloed van het Utrechtse minderbroederklooster. Het complex stond destijds bekend onder de naam ‘Onze Lieve Vrouwe te Betlehem’ en werd gesierd door een gevelsteen. Deze is vandaag de dag terug te vinden in de Gasthuisstraat. Op nummer 25, Gorcumers kennen het ook als ‘Dit is in Bethalem’, zoals de tekst op

de steen luidt.

Het kloostercomplex was groot: zo had het klooster zijn eigen kerk. Een schilderij uit 1568 vormt daarvoor het bewijs. Een andere stadsbeschrijver, bekend onder de naam Cornelis van Zomeren, weet te melden dat in 1455 het hoofdaltaar werd gewijd. De kerk zou rijk zijn geweest aan bijzondere kunstwerken, waaronder een altaarstuk met daarop Maria, Johannes en Franciscus van Assisi die zien hoe Christus van het kruis wordt gehaald. Van de stichter van de orde zou ook een levensgroot beeld in de kerk hebben gestaan. Hun gelofte van armoede stond deze rijkdom niet in de weg. De franciscanen beschouwden de kerkschatten evenals de gebouwen niet als eigendom van het klooster. Ze behoorden de kerk toe.

Hun rustige, sobere leven werd voor het eerst in 1566 ruw verstoord tijdens de beeldenstorm. Maar de rust keerde weer. Voor hele korte tijd, want zes jaar later veranderde het leven van de franciscanen voorgoed. In juni 1572 verschaften de geuzen zich toegang tot de Gorcumse binnenstad en namen daarbij geestelijken gevangen, onder hen Nicolaas Pieck en tien franciscanen. De Gorcumer en zijn metgezellen werden afgevoerd naar Den Briel waar hij met nog achttien andere geestelijken werd opgehangen. Pieck weigerde afstand te doen van zijn geloof.

Door hun gedwongen vertrek kwam het klooster leeg te staan. De Staten van Holland lieten de burgemeester van Gorinchem weten het complex met de grond gelijk te maken. En snel ook, getui-

ge de letterlijke opdracht: ...het convent ende die kerke van de grauwe monniken aldaar doen demolieeren en afbreeken en dat binnen veertien dagen... Het klooster ging in 1579 tegen de vlakte. De begraven franciscanen bleven achter in hun sobere graven, want niet meer dan een houten kruis had hun laatste rustplaats gemarkeerd.

Toch was de vondst van de begraafplaats niet helemaal een verrassing: er waren al eerder menselijke botten gevonden in de directe omgeving. „In de oorlog is er op het plein een soort schuilkelder gebouwd. Het is bekend dat kinderen in die tijd met beenderen rondliepen,” zo stelde Martin Veen van de Werkgroep Archeologie in 1996 nadat de graven waren ontdekt.² De zogeheten noodopgraving die volgde,

Koekebakkersteeg - Kraaienhofje

² *Skeletten monniken gevonden in Gorcum*

[De Dordtenaar, 02-05-1996]

was een haastklus. De vrijwilligers die onder leiding van archeoloog Pieter Floore de graven blootlegden, hadden twee dagen een graafmachine tot hun beschikking. Daarmee werd de grond weggehaald tot het punt dat de graven zich aftekenden. Daarna werd met de hand verder gegraven. Zo zorgvuldig mogelijk brachten de vrijwilligers alles in kaart, maar lang niet elk graf is tot in detail gefotografeerd en schoongemaakt.

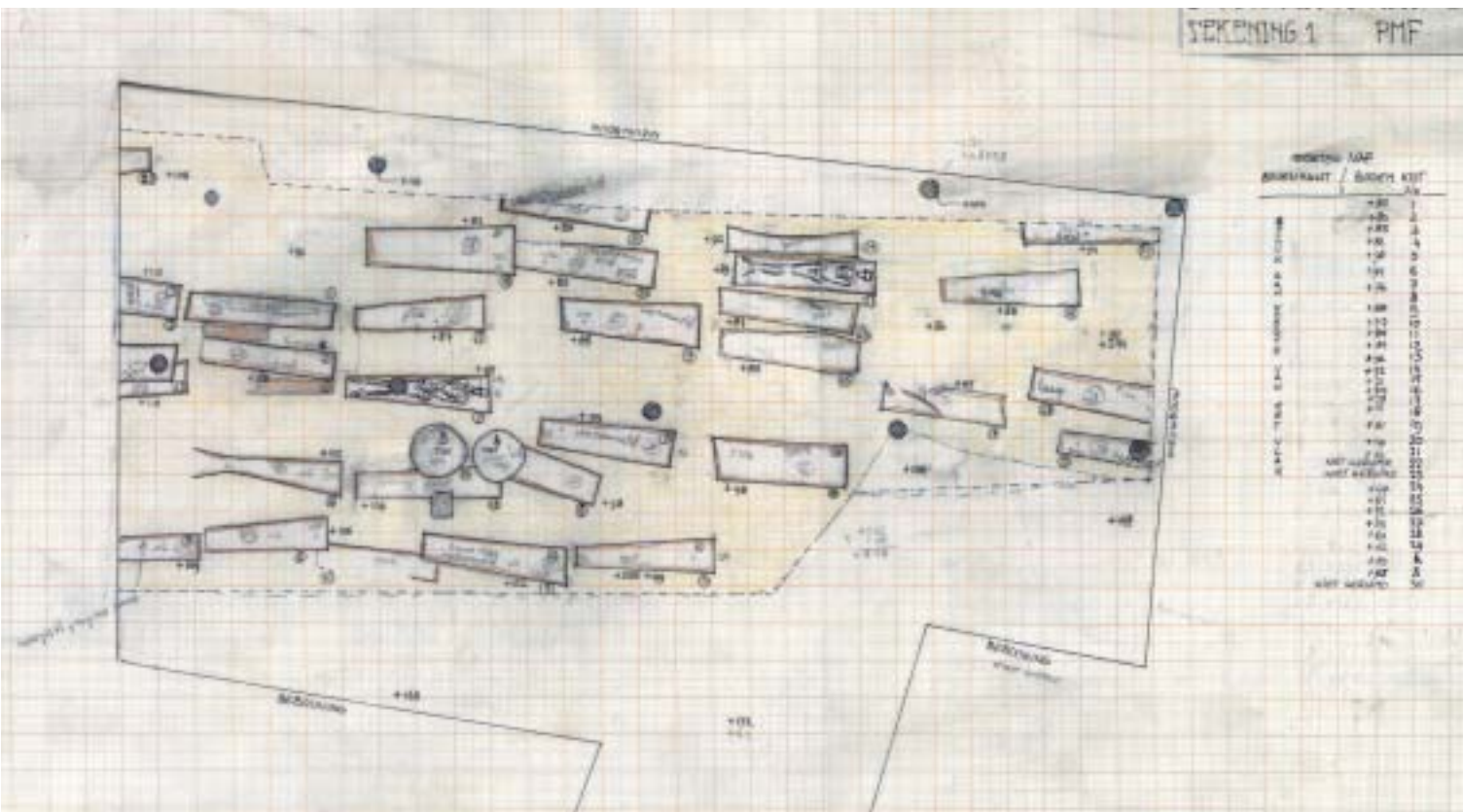
Door de tijdsdruk zijn mogelijk skeletonderdelen verloren gegaan, zo vermoedde Floore achteraf. „Het verdient de aanbeveling om bij toekomstige ingrepen in de bodem van de Varkenmarkt, hoe beperkt ook, archeologisch onderzoek te doen”, bepleitte hij destijds. Met nieuwe informatie wordt misschien duidelijk hoe groot het kloostercomplex daadwerkelijk is geweest. Echter, die gegevens ontbreken vandaag de dag nog steeds.

Franciscus van Assisi, afgebeeld op een muurschildering uit 1280. Foto Jos van Zeelst, minderbroeders franciscanen

Een van de aangetroffen lijkisten

Een man met een vrouwelijk hoofd

Zes skeletten die zijn aangetroffen op de begraafplaats van het Minderbroederklooster zijn nader onderzocht door Henriëtte Stratmann. De zes zijn ook de skeletten die bij het in kaart brengen van de vondst de nummers één tot en met zes hebben gekregen. Alle kisten lagen op hetzelfde niveau begraven, gemiddeld op 78 centimeter diepte. Bovendien lagen alle skeletten op dezelfde manier begraven: op hun rug met het hoofd naar het westen.

Stratmann stelt vast dat vier van de skeletten van het mannelijk geslacht zijn. Twee zijn vrouwelijk. Wel stelt ze vast dat ‘nummer vijf’ een mannelijk bekken heeft, maar zijn schedel als vrouwelijk moet worden beschouwd. Die laatste conclusie trekt ze overigens op grond van standaardmethoden.¹ „Aangezien het bekken een doorslaggevendere graadmeter voor de bepaling van het geslacht is, ga ik ervan uit dat het gaat om een man met een vrouwelijk (weinig robuust) hoofd. De vindplaats van de skeletten -

een begraafplaats van een Franciscaner klooster in Gorinchem - doet vermoeden dat de aldaar begraven personen van het mannelijk geslacht zouden zijn. De aanwezigheid van de twee vrouwelijke skeletten is te verklaren op grond van het feit dat bij een klooster (zoals in Dordrecht) ook vaak een burgerbegrafplaats te vinden is.”

De skeletten zijn volgens de onderzoekster grofweg tussen de twintig en tachtig jaar. Ze keek daarbij onder meer naar de verbening van het kraakbeen in de symfysis pubis, het deel dat de linker en rechter bekkenhelft met elkaar verbindt. Ook keek ze naar de sluiting van de schedelnaad. Daarnaast nam ze monsters van botten, waarbij deze werden doorgezaagd. Aan de hand van de structuur kan de leeftijd worden bepaald, wat vergelijkbaar is met de jaarringen van een boom.

Uiteindelijk concludeerde ze dat skelet één (man) tussen de 48 en 57 jaar oud moet zijn

geweest. Nummer twee, een vrouw, was aanmerkelijk ouder: tussen de 65 en 74 jaar. Skelet drie, een man, is de jongste van het stel. Zijn leeftijd wordt geschat tussen de 23 en 40 jaar. Nummer vier, de tweede vrouw, is 47 jaar geworden. Skelet nummer vijf is 55 jaar geworden, nummer zes 51. Bij de laatste drie waren de meeste onderzoeksgegevens voor handen, hoewel de geschatte leeftijd zo’n drie jaar te weinig of te veel kan zijn. Stratmann spreekt zelf over een betrouwbaarheid van 80 tot 85 procent.

Verder ontdekte ze dat de 47-jarige vrouw kinderen heeft gekregen. Ze trof zogeheten bevalingslittekens aan op het bekken. Nummer zes, de 51-jarige man, had scoliosis: een afwijking aan de wervelkolom waarbij deze krom groeit. En dat was niet het enige, hij heeft in zijn leven in elk geval een stevige middenoorontsteking gehad. Deze liet voor Stratmann zichtbare sporen achter.

Een kasteel met uitzicht op de Merwede

Schedels van 2 hondjes, 14e-15e eeuw [mv]

Pijlpunt, 14e-15e eeuw [mv]

Drinkkannetjes uit het Rijnland, protosteengoed, 13e eeuw [mv]

Een kasteel met uitzicht op de Merwede

„Hierrrr!” Zijn baasje kan roepen wat hij wil, maar de hond trekt zich er niets van aan. Oost-Indisch doof rent hij uitgelaten door het gras onderaan de rivierzijde van de Dalemse dijk. Dan ziet hij in de verte andere honden. Hij komt tot stilstand, alsof hij even tijd nodig heeft om te bedenken wat hij gaat doen. ‘Klik’. Die paar seconden zijn voor zijn baas precies voldoende om zijn viervoeter zijn riem om te doen. „Kom, we gaan naar huis.”

Ruim achthonderd jaar eerder blaffen er ook al honden op die plek langs de rivier. De dieren zijn het eigendom van Jan van Arkel II, net als heel Gorinchem trouwens. Hij heeft de stad een paar jaar geleden gekocht - hedendaagse historici vermoeden dat het in 1273 was - en het bevalt hem er wel. Hij bouwt er een kasteel, dat hij in 1290 opdraagt aan graaf Floris V van

Holland. Daarmee geeft Jan aan dat hij loyaal is aan de Hollandse heerser. Maar of het kasteel er dan al staat, of dat hij slechts zijn bouwtekeningen klaar heeft, is niet geheel duidelijk. Een vaststaand feit is dat de burcht in 1412 wordt afgebroken. Graaf Willem van Beieren, de aartsvijand van Jan van Arkel II, geeft daartoe opdracht na zijn uiteindelijk overwinning op Arkel. Ze komen al eerder tegenover elkaar te staan, maar dan sust graaf Albrecht van Holland, de vader van Willem, het dispuut. Hij is tevreden met het feit dat Jan van Arkel hem opnieuw trouw zweert. Dit tot grote ergernis van Willem. Na de dood van zijn vader grijpt hij de eerste de beste gelegenheid tot oorlog met beide handen aan. Een oorlog die hij overigens ook wint.

„Niemand weet hoe het kasteel er heeft

Pispotten, gevonden bij diverse opgravingen in de stad. [hr]

Neergehaalde muurresten en muuranker [mv]

1 *Kasteel blijkt groter dan
verondersteld*

[De Dordtenaar, 26-08-1996]

*De opgraving krijgt veel aandacht
van plaatselijke en regionale pers*

uitgezien, omdat er geen afbeeldingen en kaarten meer van zijn”, verklaart Martin Veen tegenover dagblad De Dordtenaar, wanneer hij reageert op de onverwachte vondst van sporen van het kasteel.¹

Amateur-archeoloog Ton Wijkamp is in 1996 op zoek naar munten in het gebied dat door het polderdistrict Tieler en Culemborger Waarden wordt afgegraven. Het bestuursorgaan wil er met het oog op de dijkverbetering een drassige ecologische zone aanleggen. Als Wijkamp tijdens die speurtocht bij toeval op potscherven stuit, realiseert hij zich welke historische waarde deze kunnen hebben. Hij belt Martin Veen. Bijna tien jaar eerder, in 1977, stond die aan de andere kant van de dijk tussen de restanten van wat ooit het kasteel van Jan van Arkel II moet zijn geweest. „Daar wilde iemand een villa met ondergrondse

garage bouwen. Bij die werkzaamheden kwamen restanten van het kasteel naar boven. We dachten toen dat het daarmee ophield.”

De vondst van de scherven leidde al snel tot de ontdekking van de resten van muren. Hierdoor werd een ding duidelijk: Jan van Arkel II had een veel groter kasteel dan voorheen was aangenomen. De restanten achter de Dalemstedijk zijn vermoedelijk slechts van de hoofdburcht geweest. Deze zou volgens schriftelijke bronnen uit de dertiende eeuw hebben bestaan uit een binnenhof met een stenen *Hoge Huis*, omringd door een muur. Dit gebouw herbergde drie kamers, een grote zaal en een kerk.

De Dalemstedijk lijkt dwars door het kasteel te zijn aangelegd. Hierdoor zijn de res-

tanten van de hoofdburcht achter de dijk beland en die van de voorburcht tussen de dijk en de Merwede. „We gaan er voorlopig vanuit dat dit de voorburcht is”, stelde Veen. „Maar het kan ook zo zijn dat dit de zogeheten middenburcht is en dat de voorburcht nog dichterbij de rivier ligt.” Het onderzoek dat hij samen met stadsarcheoloog Pieter Floore uitvoerde, wees uit dat het kasteel op een perceel stond dat een afmeting had van zo’n tachtig bij tachtig meter. Voor de tijd van Jan van Arkel II een enorm groot stuk grond, waardoor ze durven te stellen dat het kasteel mogelijk een van de grootste in de noordelijke Nederlanden moet zijn geweest. Geld en tijd om hun vermoedens te onderbouwen met opgravingen is er niet. Polderdistrict Tieler en Culemborger Waarden past gelijk zijn plannen voor de ecologische zone aan.

Op de plaats van het kasteel brengt het een laag klei aan van circa een halve meter hoog, waardoor in het landschap de contouren van het kasteel zichtbaar blijven.

Dat het kasteel voor de heren van Arkel van militair belang was, blijkt ook uit de vondst van grote stenen kogels en van kleinere kogeltjes, geschikt voor de eerste handvuurwapens die in die tijd hun intrede deden. Maar de grote aantallen pijlpunten - zowel voor pijlen van handbogen als voor pijlen van kruisbogen - tonen aan dat de conventionele wapens nog niet waren afgezworen. Ter verdediging werden maliënkolders gedragen, de kogelwerende vesten van die tijd. Archeologen troffen in de kleigrond een restant daarvan aan. Maar tot hun teleurstelling was het slechts een klein stuk.

Kogel tegen fundering [mv]

Drossaard jonker Jacob van Paffenrode
en zijn huis op het Kazerneplein

Drossaard jonker Jacob van Paffenrode en zijn huis op het Kazerneplein

Een stel staat gearmd voor het raam van het makelaarskantoor op het Kazerneplein. De man en de vrouw bekijken de foto's van de huizen in het raam. „Wel veel geld hé”, zegt zij terwijl ze naar een van de foto's wijst. Hij zucht en haalt zijn schouders op. „Wat is veel? Het is in elk geval meer dan we wilden uitgeven.”

Een kleine driehonderd jaar eerder, het is 1771: hij schuift de laatste munten naar de overzijde van de tafel. Mr. Johan Schilthouwer van Hoey mag zich nu de eigenaar noemen van een perceel land *geleegen binnen Gorinchem, langs de Fonteinstraat, strekkende van de Nieuwstraat af tot stadsgracht toe, vanouds genaamt den Drosten Heck*.¹ Freule Hester Wilhelmina Ram van Schalkwijk is blij met de tweeduizend gulden die ze net

ontvangen heeft voor het perceel aan de Fonteinstraat, die vandaag de dag bekend staat als Pompstraat.

Als de grond van de hand gaat, staat er niets meer op. Maar het perceel dat in de volksmond *den Drosten Heck* wordt genoemd, was niet altijd onbebouwd. Stadspensionaris mr. Adriaan van Weresteyn koopt het perceel in 1590 van de stad. Met het geld financiert Gorinchem de vernieuwing en versterking van de stadswallen, een noodzakelijk kwaad want de Tachtigjarige Oorlog² woedt op dat moment. Ondanks het oorlogsgeweld gaat het Van Weresteyn financieel voor de wind. Hij bouwt op zijn nieuwe aankoop een kolossaal huis met een flinke tuin. Een kleine dertig jaar later verkopen zijn erfgenamen het aan dros-

Bril, messing, 17e eeuw [mv]

*2 De Tachtig-jarige Oorlog:
1568-1648*

*1 Opgraving Huis van Paffenrode
Kazerneplein, Gorinchem 1997
[Pieter M. Floore]*

Wijwaterbakje, fayence, ca 1720 [mv]

saard jonker Jacob van Paffenrode, die getrouwd is met Wilhelmina van Arkel. Zij is de dochter van Roelof van Arkel, de laatste mannelijke nazaat van het machtige geslacht dat ooit Gorinchem bezat.

Het Huis van Paffenrode, zoals de inwoners van de stad het gaan noemen, duikt op op zeventiende en achttiende eeuwse kaarten. Daar staat het ingetekend als een markant bouwsel, maar echte details ontbreken. Ook de verhoudingen blijken niet altijd te kloppen. 'Het huis had volgens de plattegrond uit 1600 een lengte van iets minder dan de helft van de breedte van het perceel tussen de grachten langs de Pomp- en de Struisvogelstraat. De lengte van het huis zou dan bijna veertig meter zijn geweest. Deze forse afmeting zou betekenen dat het Huis van Paffenrode

groter is geweest dan de Citadelkazerne die in 1900 op het Kazerneplein werd gebouwd', zo schrijft Pieter Floore in zijn rapportage over het Huis van Paffenrode.

De plannen om op het Kazerneplein appartementen, winkels en een ondergrondse parkeergarage te bouwen - naar een ontwerp van Zweedse architect Ralph Erskine - is voor Floore en de archeologische werkgroep dé kans om meer over het Huis van Paffenrode te weten te komen. In de zomer van 1997 krijgen ze vier weken de tijd. Van maandag 11 augustus tot en met vrijdag 5 september speuren ze naar sporen van *het lusthof*, zoals het huis met de enorme tuin ook wel is omschreven.

Aan de hand van kadasterkaarten uit de jaren zestig bepaalden Pieter Floore en de

Archeologische Werkgroep Gorinchem waar ze moesten gaan graven. „Op die tekeningen staat namelijk aangegeven waar de kazernegebouwen gestaan hebben. Daar moesten we in elk geval niet zijn, want we gaan er immers vanuit dat het Huis van Paffenrode op het exercitieterrein heeft gestaan”, legde Floore destijds zijn werkwijze uit.³ Muurresten, goedkoop aardewerk en benen afvalproducten van een zogeheten *vijftigmaacker* (een kralenmaker voor een Pater Noster-snoer). Dat waren vondsten die op de eerste opgravingsdag boven kwamen. De dagen erna vinden de archeologen steeds meer fundamente. Deze worden in kaart gebracht en op papier verschijnen de contouren van wat volgens hen zeer waarschijnlijk het huis van de drossaard jonker Jacob van Paffenrode is. De fundering van de

muren is trouwens gebouwd met opvallend grote stenen die eind zestiende eeuw niet meer werden gemaakt. Vermoedelijk zijn die stenen honderd tot honderdvijftig jaar eerder gemaakt. Hergebruik was niet ongewoon, omdat stenen erg duur waren.

Maar er komt meer boven de grond dan de fundamente van muren. Zo treffen de archeologen op diverse plekken op het terrein zogeheten beerkelders en tonputten aan. Ze werden gebruikt als vuilnisbelt. „De etensresten die er destijds in verdwenen, zijn inmiddels vergaan. Maar botten, graten en pitten kunnen zeker nog het een en ander prijsgeven over de eetgewoonten van de bewoners”, licht een van de archeologen de vondst van de eerste grote beerkelder toe.⁴ „Vaatwerk dat niet meer werd gebruikt omdat het gebro-

Productieafval kralen of knopenmaker, rond 1500 [mv]

3 Muurresten en aardwerk gevonden

[De Dordtenaar, 12-08-1997]

4 Beerput ontdekt op Kazerneplein

[De Dordtenaar, 20-08-1997]

5 *‘Dieven archeologische vondsten
geen amateurs’*

[De Dordtenaar, 09-09-1997]

ken was, of uit de mode, verdween ook in de beerput. Aan de hand hiervan is iets te zeggen over de rijkdom van de bewoners. We weten immers welke aardewerk er bij welke bevolkingsgroepen het meest gebruikt werd.”

De beerkelder blijkt rijk gevuld. Er komt hout, textiel, glas, aardewerk en leer tevoorschijn, evenals botresten en botanisch materiaal als pitten en zaden. Ook worden er fragmenten van kleipijpen gevonden. Aan de hand hiervan durven Floore en zijn collega’s te concluderen dat de beerkelder rond 1660 vol moet zijn geraakt en niet meer gebruikt is. Elke pijpenmaker had namelijk zijn eigen merkteken, waardoor vandaag de dag te herleiden is in welke periode de kwetsbare pijp is gemaakt.

De archeologische rijkdom van het Huis van Paffenrode brengt niet alleen de Gorcumse archeologen in vervoering. In de laatste week van de opgravingsperiode slaan ze hun slag. Ze halen met zorg een beerton leeg. Voor hen oninteressante scherven laten ze achter. Om op de bodem van het houten wijnvat te komen, ondergraven ze de laadschop van de graafmachine die op de beerton rust.⁵

„Het zijn zeer waarschijnlijk professionele schatgravers geweest”, zegt een teleurgestelde Martin Veen. „Het is niet duidelijk wat er precies is gestolen, maar ik vermoed dat het om bijzonder zeventiende eeuws glas- en aardewerk gaat. We hadden op de bodem al veel scherven gevonden, maar nog niet de tijd gehad ze uit te graven. Omdat we juist bang voor plunde-

raars waren, hadden we de ton afgedekt met de graafmachine. Tevergeefs dus. We missen nu een stukje van de geschiedenis van Paffenrode.”

Een pikant detail: de plunderaars schep-ten de beerton leeg op amper dertig meter afstand van het toenmalige politiebureau aan de Smakheul. Maar in het bureau merkte niemand iets van de nachtelijke schatgraverij. Uit de achtergebleven scher-ven, waarvoor ze geen belangstelling hadden, bleek dat het om voor die tijd duur glas- een aardewerk ging. Volgens Veen komt het steeds vaker voor dat opgravingen worden geplunderd. „Er gaat nogal wat geld om in dat wereldje.”

Urinaal, gebruikt voor uriscopie (piskijken), 2e helft 17e eeuw. [mv]

A sepia-toned historical photograph of a large, multi-story brick building, identified as a synagogue. The building features a prominent clock tower on the left side and a series of arched windows along its facade. A group of approximately 15-20 people, including men, women, and children, are standing in a line in front of the building. The image has a warm, orange-brown tint and is overlaid with a horizontal white line.

Een hedendaagse zoektocht:
de synagoge aan de Kwekelstraat

Een hedendaagse zoektocht: de synagoge aan de Kwekelstraat

1 Joodse begraafplaatsen worden aangelegd voor de eeuwigheid.

2 Rabbijn R. Evers (Nederlands-Israëlitisch Kerkgenootschap) in zijn boek Moge uw ziel gebundeld worden, autoriteit op het gebied van joodse begraafcultuur.

Het is stil op de joodse begraafplaats aan de W. de Vries Robbéweg. Een merel zit op een grafsteen. De gebeeldhouwde Hebreeuwse en Romeinse letters zijn verweerd. Zon, wind, regen en vrieskou hebben ze aangetast. Maar desondanks zijn de jaartallen van geboorte en sterven, evenals de naam van de overledene nog goed te lezen. De merel spreidt zijn vleugels uit in de zon en komt tot rust. Dan schrikt hij op en vliegt naar het dak van het metaarhuisje, ontworpen door architect B. van der Zijpp.

De joodse begraafplaats is nog een van de weinige zichtbare sporen van Gorcums' joodse gemeenschap. Er wordt niemand meer begraven. De joodse gemeente hief zichzelf op in 1964. Jaren daarvoor had de gemeente Gorinchem al toegezegd het eeuwigdurend onderhoud van de dodenakker

op zich te nemen.¹ Het overgrote deel van de joodse gemeenschap werd tijdens de Tweede Wereldoorlog weggevoerd. Slechts enkelen van hen overleefden de gruwelen van die oorlog. Het kerkhof is inmiddels een monument waardoor het een permanente herinnering blijft. Bovendien wordt in de joodse geloofsgemeenschap een begraafplaats betracht met dezelfde kedoetsja (heiligheid) als een synagoge.²

Oudere Gorcumers herinneren zich de synagoge aan de Kwekelstraat mogelijk nog. Het gebedshuis werd in maart 1958 afgebroken als onderdeel van een stadssanering waarbij onder meer ruimte werd gemaakt voor de bouw van schouwburg De Nieuwe Doelen. Tot circa 1950 was de synagoge in gebruik bij de joodse geloofsgemeenschap van Gorinchem, maar ze

besloot uiteindelijk noodgedwongen tot verkoop. De enkelen die de Tweede Wereldoorlog hadden overleefd, konden met elkaar de synagoge niet instandhouden. Bij de sloop eind jaren vijftig werd het historisch en archeologisch belang van deze locatie nog niet onderkend. Achteraf werd gevreesd dat door de afbraak van het gebedshuis belangrijke informatie verloren was gegaan.

Maar de plannen van het Haagse ING Vastgoed boden in 2000 een onverwachte kans een deel van het erfgoed van Gorcums' joodse gemeenschap te redden. Op het perceel van de voormalige synagoge, dat in de jaren zestig slechts gedeeltelijk werd bebouwd, wilde de vastgoedontwikkelaar twee winkelpanden met daarboven woningen bouwen. Advies- en onderzoeks-

bureau Hollandia ging op het terrein aan de Kwekelstraat aan het werk, samen met de Archeologische Werkgroep Gorinchem. Stadsarchivaris René van Dijk had in zijn rol als voorzitter van de archeologische begeleidingscommissie enkele jaren daarvoor al nadrukkelijk op het historisch belang van de locatie gewezen.³

Twee weken kregen de archeologen de tijd voor het veldwerk: van maandag 14 tot en met vrijdag 28 februari. Ze voelden dit als een beperking. Bovendien werden ze geconfronteerd met een extra handicap: de ondergrond op het terrein was vervuild. Hierdoor moest de aarde uit de opgravingsputten apart worden bewaard van de schone bovengrond. Dit zorgde ervoor dat de putten niet zo groot konden worden als de archeologen hadden gewenst. Het

3 De opgraving van de synagoge van Gorinchem

[M. Dautzenberg en P. Floore]

Opgraving mikweh

Joodse Kerk, Kwekelstraat

4 *Badkelder onder vroegere
synagoge*

[De Dordtenaar, 25-02-2000]

belangrijkste doel dat ze zich stelden, was het vinden van eventuele restanten van de synagoge om deze te documenteren voordat ze definitief verdwenen onder het nieuwbouwproject. Ook het vastleggen van eerdere bebouwing - voor de bouw van de synagoge in 1841 - werd een punt van aandacht.

De vrees dat de slopers in de jaren vijftig weinig hadden overgelaten van de synagoge werd bewaarheid. De archeologen kwamen tijdens hun onderzoek tot de ontdekking dat de muren van het gebedshuis volledig waren verwoest. Ze stuitten slechts op de fundering van het gebouw. Nadere bestudering van de zijgevel van Kwekelstraat 22/24 wees echter uit dat wat nu een buitenmuur was zeer waarschijnlijk een vroegere binnenmuur van de synagoge

moest zijn geweest. Uit de archieven blijkt dat in 1902 een pand tegen de zijgevel van het gebedshuis was gebouwd. Hierin was ook een badhuis ondergebracht met een zogeheten *mikweh*, een ritueel bad voor vrouwen. Dit bad is tot nu toe echter nooit gevonden.

In de laatste week deden de onderzoekers een opmerkelijke ontdekking: ze legden de oorspronkelijke *mikweh* bloot. De vondst was volgens Martin Veen van de archeologische werkgroep niet alleen opmerkelijk, maar tevens de kroon op hun werk. De werkgroep had na intensief onderzoek een groot deel van het voormalige kerkgebouw blootgelegd.⁴ Bruiden baadden zich in de *mikweh* op de dag voor hun huwelijk. Na de huwelijksvoltrekking kwamen zij er nog regelmatig terug: de rituele reiniging was

na de maandstonde verplicht voor getrouwde vrouwen. Het rituele bad lag op iets minder dan een meter diepte aan de achterzijde van het gebedshuis. De mikweh was twee bij anderhalve meter groot en telde drie treden. Zeer waarschijnlijk zijn destijds bij de sloop treden vernietigd. Volgens de religieuze traditie moet het bad namelijk zeven treden hebben of een veelvoud hiervan.

Na de vondst bespraken de Archeologische Werkgroep Gorinchem, ING Vastgoed, de gemeente en vertegenwoordigers van de joodse gemeenschap in de Arkelstad vrijwel onmiddellijk wat er met de mikweh moest gebeuren. Uiteindelijk werd besloten het bad te verplaatsen, omdat het precies lag op een plaats waar heipalen de grond in moesten. „Er is overwogen om de mikweh

onder een glasplaat te leggen, zodat deze zichtbaar is voor het winkelend publiek. Maar daar hebben we toch van afgezien. Het is kostbaar en het past bovendien niet bij het intieme karakter van het bad”, aldus Veen tegenover het Reformatorisch Dagblad.⁵ Het bad verdween tenslotte onder een laag beton.

Op het terrein aan de Kwekelstraat troffen de archeologen ook oudere sporen aan uit onder meer de veertiende en vijftiende eeuw. Op grond daarvan vermoeden ze dat het perceel in die tijd al bebouwd was. Maar niet zo intensief als het geval was in de omgeving van de Kwekelstraat in de zeventiende eeuw. Het Gorinchem van de middeleeuwen had een sterk agrarisch karakter. Dat veronderstellen de onderzoekers na de vondsten van mestkuilen op het terrein.

5 Gorinchem stopt joods ritueel bad onder de grond [Reformatorisch Dagblad, 17-03-2000]

Martin Veen in de mikweh. [hr]

Het Hof van Arkel aan de Krijtstraat

48

Van Arkel keek volgens de overlevering uit op de kerk. [hr]

De opgravingslocatie van het Hof. [cs]

Het Hof van Arkel aan de Krijtstraat

Het geraamte van ijzeren buizen en houten planken groeit langzaam om de toren van de Grote Kerk heen. Steeds hoger en hoger. De toren oogt vanuit de verte vreemdsoortig stekelig. Wie aan de voet ervan staat, kijkt tegen steigerdoeken aan. Het is juli 2006 en de Grote Toren blijft zeker een jaar zijn wonderlijke jas houden, want het honderden jaren oude monument wordt grondig gerestaureerd.

Willem van Arkel stapt naar buiten, samen met de schepenen die hem hebben overgehaald het bestuur van Gorinchem op zich te nemen in plaats van zijn vader Jan van Arkel. Die is inmiddels in oorlog met de graaf van Holland, Willem van Beieren. Het is 1406. „Dit is het verhaal van het complot waarin het Hof van Arkel opduikt”, zegt amateur-archeoloog Martin

Veen van de Archeologische Werkgroep Gorinchem op de vooravond van de opgravingen aan de Krijtstraat in 2003.¹ Het bureau voor Bouwhistorie, Archeologie, Architectuur- en Cultuurhistorie (Baac) krijgt van de gemeente Gorinchem bijna zeven weken de tijd om onderzoek te doen naar het bestaan van het Hof of Huis van Arkel. Tegelijkertijd moeten restanten van de Latijnse School in kaart worden gebracht die eveneens moet hebben gestaan op het perceel waar V&D wordt gebouwd.

„In die overlevering wordt geschetst hoe Willem en de stedelingen na hun gesprekken het huis verlaten en uitzien op de kerktoeren. Maar of dit historisch correct is, is de vraag. Dat er een hof heeft gestaan, is wel op basis van archieven te

1 Gorinchem speurt naar Hof van Arkel

[De Dordtenaar 03-08-2002]

2 Gorinchem Krijtstraat. Definitief
Archeologisch Onderzoek
[drs. R. van Genabeek, januari 2005]

Messchede, leder, 14e eeuw

herleiden. Wie er gewoond heeft, laat zich raden.” Het complot wordt overigens in de kiem gesmoord, omdat Willem van Arkel doorkrijgt dat de schepenen hem alleen maar willen gebruiken. Hij kiest weer de zijde van zijn vader.

Veen zet zelf eerst ook vraagtekens bij het bestaan van een hof, temeer omdat de Arkels in dezelfde periode een enorm kasteel hadden in Gorinchem, dat was gelegen tussen de stad en de rivier. „Maar navraag bij een hoogleraar, deskundige op het gebied van kastelen en burchten, leerde me dat het niet ongebruikelijk was om naast een kasteel ook nog een hof te hebben. Misschien was het Hof van Arkel wel een bestuurscentrum, woonde er een familielid of misschien zelfs een van de vriendinnen van Jan van Arkel. Van hem is

bekend dat hij diverse bastaardkinderen had.”

Het verhaal van het complot is naast een archiefstuk uit 1593 het enige stuk dat refereert aan het bestaan van het Hof van Arkel. In het zestiende eeuwse geschrift wordt het omschreven als *het Huis van Arkel of Kervelingen*.² In de loop van het onderzoek graven de archeologen van Baac samen met vrijwilligers twaalf werkputten op het enorme terrein aan de Krijtstraat. Al in de eerste week vinden ze sporen die het bestaan van de Latijnse School bevestigen, maar het Hof van Arkel blijft onzichtbaar.

Ze moeten eerst de bebouwing van latere eeuwen slechten. Daarbij stuiten ze op een messing kokertje, beschilderd met rode

lelies. Het ligt onder een vloertegel die gemaakt is in de negentiende eeuw. Uit het kokertje komt een opgerold stukje papier tevoorschijn met daarop zeer waarschijnlijk een berichtje van degene die het onder de tegel begroef. Hoe dit luidde, blijft een raadsel. Papierrestauratoren zoeken tijdens een congres naar mogelijkheden om de boodschap uit het verleden te herstellen, maar ze komen er niet uit. Het papier is te beschadigd.

Het is niet de enige verrassing die de zoektocht naar het Hof van Arkel oplevert. Want ook in de lagen die ontstonden in de zeventiende eeuw komen de archeologen bijzondere stukken tegen, zoals bijvoorbeeld een haarnetje, gemaakt van gewonnen koperdraad. Een ander pronkstuk is een gouden ring met daarin de tekst *tour-*

siours la mesme gegraveerd, evenals de initialen HLS. De buitenzijde is versierd met een jachttafereel, wat symbool zou kunnen staan voor de zoektocht naar liefde. Eind van de zestiende en begin zeventiende eeuw was het gebruikelijk om dit type ring als trouwring te schenken. En het is niet de enige vondst die erop duidt dat de bewoners van het perceel welvarend waren.

Net als hun voorgangers, de Arkels. Want in de laatste weken van het onderzoek legden de archeologen de fundering bloot van wat het Hof van Arkel moet zijn geweest. Stevige, brede bakstenen muren verraden in elk geval dat in de veertiende eeuw pal tegenover de kerk een imposant huis moet hebben gestaan. „Daarvan getuigt ook de stevige fundering, een

Het kokertje en het stukje papier dat erin zat. [cs]

3 *Restanten Hof Van Arkel
aangetroffen. Historische vondst in
Gorcumse binnenstad*
[De Dordtenaar, 05-09-2002]

Dolk, ijzer, deels vertind, 14e eeuw [mv]

raamwerk van houten dwarsbalken onder die muren”, zegt Ronald van Genabeek van het onderzoeks- en adviesbureau Baac wanneer hij de vondst aan de pers toont.³ De onderzijde van de fundering is plaatselijk maar liefst 170 centimeter breed. Ze rust op lagen van elzenhouten balken die kruislings zijn neergelegd. Het huis is maar liefst vijftien meter breed, maar met zijn 7,5 meter is het relatief ondiep. Het bestaat uit meerdere delen, want aan de grote vleugel die parallel aan de Krijtstraat loopt, zit een dwarsvleugel vast. Die komt uit op een aanbouw. In dat gebouwtje lag onder meer een beerput. Achter het huis was een soort binnenplaats aangelegd. De archeologen veronderstellen dat bij het Hof van Arkel een grote tuin moet hebben gelegen, maar harde bewijzen zijn daar niet voor.

De vondst van een speldje, gemaakt van een legering van lood en tin, koppelt de Arkels nadrukkelijk aan het huis. Het speldje is namelijk voorzien van het familiewapen. Het werd aangetroffen in een beerput, samen met andere speldjes die als veertiende eeuws kunnen worden beschouwd. Deze werden vooral in de betere kringen gedragen.

Dure wapens, zoals een grote dolk, waren een luxe die ook alleen de rijkere van die tijd zich konden veroorloven. In de tweede week van september komt zo’n wapen tevoorschijn als een van de vrijwilligers met een metaaldetector het terrein afzoekt. „Gewoon soda, met daarbij een stukje zink, zodat er een chemische reactie op gang komt. Nog voordat we met de conservatie zijn begonnen, was al wel dui-

delijk dat het een bijzonder exemplaar is,” legt Martin Veen van de Archeologische Werkgroep Gorinchem het schoonmaakproces uit ⁴. Hij blijkt gelijk te hebben. De Gorcumse dolk is vergelijkbaar met een exemplaar dat in Leiden is gevonden. Dat stamt ook uit de veertiende eeuw en heeft een koperen stootplaat - het deel dat de hand afschermt van het lemmet.

Dat er meer wapens in huis moeten zijn geweest, bewijst de zwaardpommel die uit een mestkuil wordt gevist. De pommel, gemaakt van messing, is de ronde beëindiging van een zwaardgevest. De handen rustten tijdens het gevecht tussen de pommel en het stootblad. Het Gorcumse exemplaar is ergens tussen 1275 en 1500 gemaakt, een tijdsperiode waarin de Arkels hun opkomst en ondergang beleefden.

4 *Spannende vondst van moordwapen*
[De Dordtenaar, 14-09-2002]

Pommel, onderdeel van een zwaard, messing, 14e eeuw

Leren en spelen op de Grote en Latijnse School

Leren en spelen op de Grote en Latijnse School

Stapels agenda's liggen er op de planken van de Schoolcampus in de V&D aan de Gorcumse Krijtstraat. Na even nadenken pakt hij een van de agenda's op. Een kikker met een motorhelm, zijn pootjes staan wijd uit elkaar, kijkt hem doordringend aan: 'Neem mij' lijkt hij te zeggen. Zijn vriend roept hem: „Wat vind je van deze?” Hij houdt een agenda omhoog waarvan de kaft is bedrukt met tientallen kleine foto's, in het midden staat met grote letters 'Voetbal International Agenda 2006-2007'. „Deze neem ik!” zegt zijn vriend. Hij kijkt nog een keer naar de kikker in zijn hand. Die heeft hem inmiddels overtuigd: het wordt een Crazy Frog dit schooljaar.

Meer dan zeshonderd jaar eerder weerklinken op dezelfde plek de woorden: „Keer je schrijfstift om en wis wat je

geschreven hebt weer uit.” De meester kijkt naar het groepje leerlingen voor zijn neus. Ze 'gummen' met de achterzijde van hun griffel de woorden op hun wasplankje uit. Met enkele streken wordt de waslaag weer egaal en is het plankje klaar voor hergebruik. Een van hen laat zijn griffel uit zijn hand glippen. Het ding rolt op de grond en verdwijnt tussen de kieren van de planken vloer.

Het is de zomer van 2002. Onder toezicht van het bureau voor Bouwhistorie, Archeologie, Architectuur- en Cultuurhistorie is aan de Krijtstraat in Gorinchem een eerste werkput aangelegd. Bijna zeven weken hebben de deskundigen, ingehuurd door de gemeente Gorinchem, de tijd om te zoeken naar sporen van de Latijnse School en het Hof van Arkel dat in deze omge-

Stylus, messing, eind 14e eeuw [mv]

ving moet hebben gestaan. Ze zijn nog geen week aan het werk als de eerste stimulum uit de aarde tevoorschijn komt. De schrijfstift is gemaakt van ijzer. Al snel volgen er meer. Ook worden er een groot aantal rekenpenningen gevonden die gebruikt werden als hulpmiddel bij het voeren van een financiële administratie. Mogelijk werden ze net als de griffels in het onderwijs gebruikt, maar het is ook mogelijk dat ze op het Hof van de Heren van Arkel werden gebruikt dat in de vijftiende eeuw werd gebouwd naast het perceel waar de school stond.

„Kijk, deze vijf vonden we vrijwel tegelijk”, zegt amateur-archeoloog Martin Veen van de Archeologische Werkgroep Gorinchem.¹ Hij toont vijf ijzeren schrijfstiften. „Dit bevestigt het beeld dat we al

hadden. De huidige Knipsteeg stond in de vijftiende eeuw te boek als ‘Scoelsteghe’. Het leuke is dat de stiften in vrijwel perfecte staat zijn, op wat roest na.” Naast de ijzeren stiften komen er in de loop van de tijd ook exemplaren tevoorschijn die gemaakt zijn van been en van brons. Het gebruik van deze griffels verdwijnt aan het begin van de zestiende eeuw.

De Scoelsteghe, vandaag de dag zou er Schoolsteeg op het straatnaambordje staan, verwijst naar het bestaan van een school. De straatnaam duikt voor het eerst op in een stuk uit 1435, waardoor historici ervan uitgaan dat in die tijd in die buurt al een school moet hebben gestaan. Straatnamen compleet met bordjes werden overigens pas in de negentiende eeuw ingevoerd. Tot die tijd hadden

1 Archeologen vinden 15e eeuwse ‘balpenningen’

[De Dordtenaar, 17-08-2002]

straten wel namen, maar die werden vooral bedacht door de bewoners van de stad. Ze verwezen naar de functie van de straat, zoals de Varkenmarkt, waar lange tijd in varkens werd gehandeld. Of de naam verwees naar de ligging, zoals Buiten de Waterpoort. Het gebied ligt aan de buitenkant van de vesting, achter de plek waar ooit de Waterpoort stond, een bouwwerk vergelijkbaar met de Dalempoort. Maar ook kregen straten de naam van mensen die er woonden of werden ze vernoemd naar gevelstenen en uithangborden.

In de Scoelsteghe moet in de vijftiende eeuw waarschijnlijk een volksschool hebben gestaan, die werd doorgaans aangeduid als Grote School.² Kinderen leerden er elementaire vaardigheden als lezen,

schrijven en rekenen. Niet duidelijk is hoe destijds de kwaliteit van dit onderwijs was. Er is van het reilen en zeilen op de Grote School nauwelijks iets te vinden. Archiefstukken waarin de school wordt genoemd, bestaan uit eigendomsakten. In één geval verwijst een stuk uit 1533 naar een juridische conflict tussen de stad Gorinchem - de eigenaar van de school - en organist Gregorius Panneus. Hij is blijkbaar ongelukkig met het feit dat de schoolkeuken tegen de omheiningsmuur is gebouwd die om de school staat. Panneus is deels eigenaar van de muur.

Zo'n zeventig jaar later, in 1600, wordt er voor het eerst melding gemaakt van de Latijnse School, althans er wordt gerefereerd aan de rector die aan het hoofd stond. Hij woonde in of bij de school,

*Beker o.a. versierd met bladgoud, glas
eind 16e begin 17e eeuw [mv]*

² *Gorinchem Krijtstraat. Definitief
Archeologisch Onderzoek*
[drs. R. van Genabeek, januari 2005]

3 *Latijnse School en Gymnasium.
Klassiek onderwijs in Gorinchem
vanaf 1600*

[A.J. Busch en H.C. Landheer, 1983]

*Ring met verwijzingen naar de jacht,
en inscriptie:
TOUSJOURS.LA.MESME.HLS,
goud ingelegd met email,
eind 16e-begin 17e eeuw [mv]*

vaak had hij ook leerlingen in de kost. Net als zijn ondermeesters trouwens, die boden eveneens onderdak aan leerlingen die van buiten de stad kwamen. Wie les volgde op de Latijnse School - waar de lessen dus in het Latijn werden gegeven - kon daarna studeren aan een universiteit. De school was zeker tot in de achttiende eeuw in gebruik, hoewel het gebouw tegen die tijd in een erbarmelijke staat verkeerde. Althans, getuige de klacht van rector L. Krayenhof uit 1763: ...de twee schoorsteenen, die in het huys zijn, de eene in het keukentje, de andere in het eetzaaltje, rooken dusdaenig, dat zolders en mueren daarvan schreeuwende getuygen zijn. Zoo dat de suppliant des winters veeltijds met zijne familie zig zonder vuer moet behelpen... De Logementen voor kostdiscipelen zijn mede doorgaens zeer

slegt, en alle zonder schoorsteenen om bij tijd van ziekte te kunnen gebruykt worden...³

Dat het niet alleen maar leren, leren, leren was in het onderwijs van de vijftiende, zestende en zeventiende eeuw wordt tijdens de zeven weken durende opgraving aan de Krijtstraat steeds duidelijker. Want het zijn niet alleen griffels die boven komen, ook speelgoed komt uit de aarde tevoorschijn. Zo vinden de archeologen een dobbelsteen, gemaakt van been, in een beerput. De cijfers zijn kleine oogjes, precies geplaatst zoals bij de dobbelstenen van vandaag. Ook treffen ze in de afvalstort vier houten tollen en vijf houten ballen aan. Evenals een heleboel speelschijfjes die zijn gemaakt van scherven aardewerk. Uit de beerputsmurrie zeven de archeolo-

gen eveneens knikkers en een blaaspijp uit vlierhout.

De Gorcumse vondsten zijn vergelijkbaar met de voorwerpen die in Groningen uit de aarde tevoorschijn kwamen. Daar werd ook naar de restanten van een Latijnse school gezocht. De Gorcumse beerput geeft nog een voor die tijd typisch schoolvoorwerp prijs: een plak. Hoe het houten strafvoorwerp tussen het afval terecht is gekomen, is niet duidelijk. Misschien dat een van de leerlingen de gevreesde plak op die manier heeft laten verdwijnen. Het kan ook zijn dat het schoolhoofd het ding heeft weggegooid, omdat het na veelvuldig gebruik stuk is gegaan. De lange houten steel aan het uiteinde van de ronde schijf is immers afgebroken.

Leisteen, met bekrast met vermoedelijk een oefentekst, 16e eeuw[mv]

Tolletje, 16e eeuw

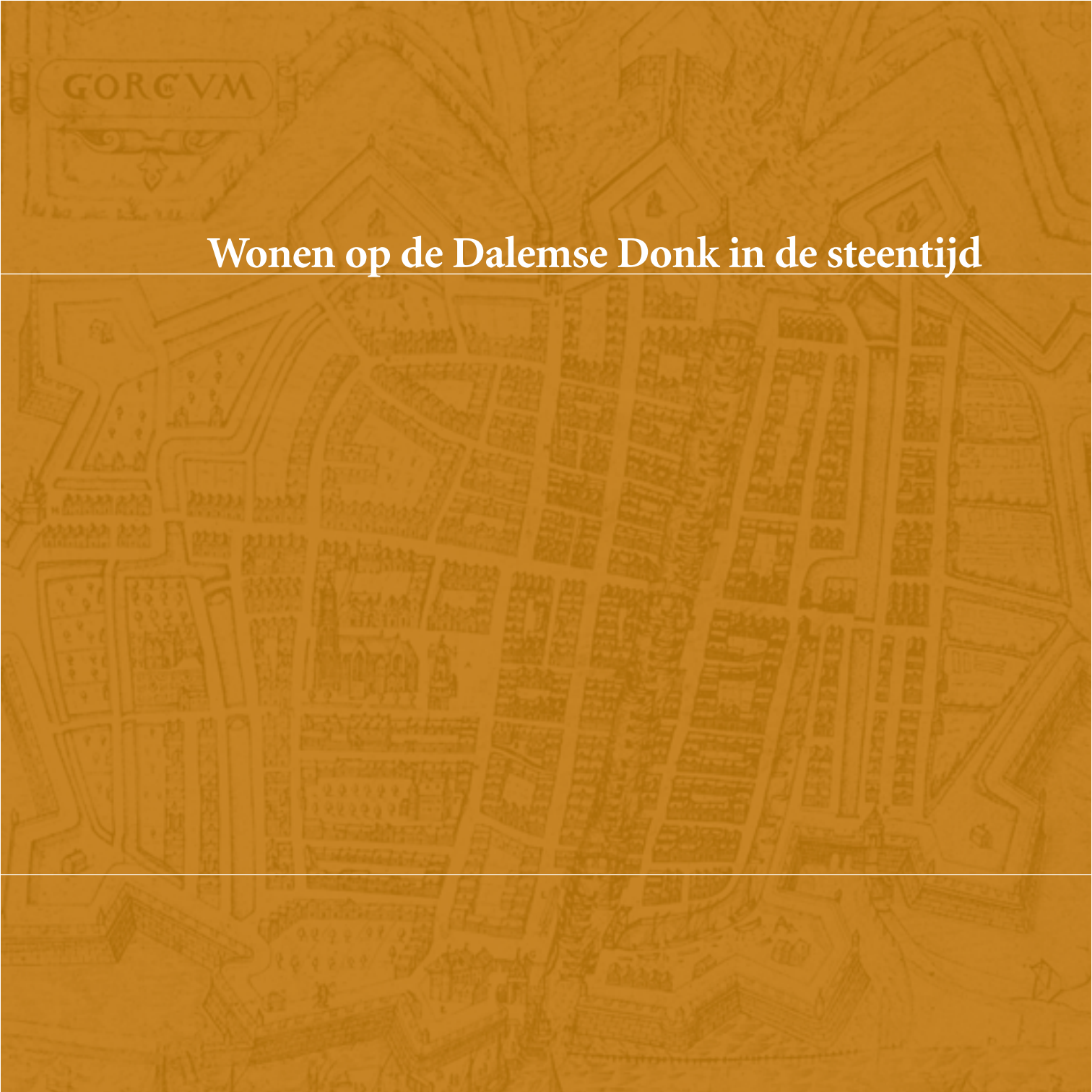

Rekenpenning, met leeuw van San Marco, koper, 16e eeuw

Fragment van een plak, waarmee de leerlingen werden gestraft, 16e eeuw

The background of the entire page is a detailed, sepia-toned map of a city, likely Gorkum, showing a dense grid of streets and buildings. In the top left corner, there is a small, ornate cartouche containing the text 'GORCVM' in a stylized font.

GORCVM

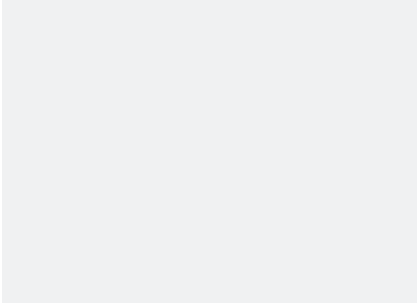
Wonen op de Dalemse Donk in de steentijd

Wonen op de Dalemse Donk in de steentijd

Het geluid van de stampende motor van zijn vrachtschip draagt ver het land in. De schipper is zich er niet eens meer van bewust. Het is 2006. Hij vaart al jaren op zijn schuit, van de Rotterdamse haven naar Duitsland, België en Frankrijk en weer terug. Tonnen zand en grind heeft hij inmiddels vervoerd. Hij kijkt voor zich uit. Hardinxveld-Giessendam is hij gepasseerd en Gorinchem-Oost komt in zicht. Net boven de dijk steken inmiddels de daken van nieuwe huizen. Hij probeert een blik ervan op te vangen, maar zijn schip stampet door. Even staat hij stil bij een leven op de wal. Maar hij schudt zijn hoofd en bedenkt: „Nee, zo’n leven achter de dijk is niets voor mij.”

Zijn peddel schept door het water. De boomstamkano glijdt bijna geruisloos

door het water. Van de tijd heeft hij geen besef: in het Neolithicum - 5300-2000 voor Christus - leven de bewoners niet met een agenda op zak. Ze laten zich leiden door zon en maan. Hij heeft zijn thuis bijna bereikt: een eilandje in het uitgestrekte moerasgebied dat nog het best kan worden vergeleken met de Biesbosch van vandaag de dag. Zijn tante is net begraven, op een ander eiland waar zij leefde met haar stam. Eeuwen en eeuwen later - in 1997 - leren mensen haar opnieuw kennen. De prehistorische vrouw, die de naam Trijntje krijgt, is het oudste skelet dat ooit in Nederland werd aangetroffen. Het eilandje - vandaag de dag een nauwelijks zichtbare heuvel in het landschap - werd afgegraven voor de aanleg van de Betuwelijn.

C. Schilthuizen en Martin Verbrugge bij donk.

De eilandjes staan bekend als donken. In de Alblasserwaard zijn er zeker zeventig te vinden. De meeste zijn lichte glooiingen in het landschap. T. Vink uit Lekkerkerk is de eerste die begon met het in kaart brengen van de donken. Hij liet zich leiden door vogels die zich in de winter veelal rond de donken verzamelden, omdat het kwelwater uit die natuurlijk verhogingen warmer was dan de lager gelegen gebieden en dus minder snel bevroor. Ook deed hij die kennis op in Alblasserwaardse cafés waar hij met boeren sprak. Huib de Kok, een amateur-archeoloog uit Hardinxveld-Giessendam, verdiepte zich eveneens in het fenomeen. De handelaar in veevoer kreeg bij een van de boeren die hij bezocht een vuurstenen bijl onder ogen. Tot dan toe werden dit soort vondsten afgedaan als toeval: een jager had zijn

bijl verloren. Maar het feit dat archeologische vondsten steeds op de donken werden aangetroffen, zorgde voor een ommekeer in het denken. Op de donken zouden in vroeger tijden wel eens mensen gewoond kunnen hebben.

De stoffelijke resten van het naamloze familielid van Trijntje ligt mogelijk begraven onder de voeten van de Gorcumers van de *nieuwe tijd*, zoals archeologen de tijd na 1700 typeren. De bewoners van de nieuwbouwwijk De Donken wonen op historische grond. Want in het gebied tussen de dijk en de Van Andel-Spruytlaan ligt een donk. Deze, die als naam Dalemse donk meekreeg, werd ontdekt door archeologisch adviesbureau Raap dat in opdracht van de gemeente Gorinchem proefboringen in het gebied uitvoerde als

voorbereiding op het bebouwen van het gebied.

„Mensen uit het Neolithicum hebben daar gewoond, gegeten, geslapen, gejaagd en zijn er ook gestorven. Het is goed mogelijk dat er graven liggen, zoals dat van Trijntje.” Marten Verbruggen twijfelt er niet aan. Hij is een deskundige op het gebied van de Alblasserwaardse donken. Zo was hij namens de Rijksuniversiteit van Leiden betrokken bij de opgraving van de prehistorische vrouw. En dus werd hij ook door de gemeente Gorinchem in de arm genomen voor onderzoek naar de Dalemse donk. „Tenminste, ik ga er vanuit dat de bewoners uit die tijd de afstand Hardinxveld-Giessendam - Gorinchem in hun houten kano's gemakkelijk overbruggen. Misschien heeft Trijntje hier zelf nog

wel gewoond. Zou je dat echt willen weten, moet je om te beginnen natuurlijk een graf ontdekken. Dan zou je aan de hand van DNA-onderzoek kunnen vaststellen of er een familieband is.” Zo schetste hij zijn verwachtingen in 2003 in dagblad De Dordtenaar.¹

De ontdekking van de Dalemse donk was voor iedereen een verrassing. Ten noorden van Gorinchem - bij Hoornaar en Hoogblokland - liggen tientallen donken. Maar in de directe omgeving van de Arkelstad zijn er geen te vinden. Bovendien is de Dalemse donk vlak en valt dus niet op in het landschap. Voordat Gorinchem met zijn nieuwbouwplannen aan de slag ging, was het gebied altijd onbebouwd gebleven. Sporen uit de steentijd bleven bedekt. Pas toen archeo-

¹ *Dalemse donk een topper voor archeologen*

[De Dordtenaar, 09-04-2003]

logen grondboringen in het gebied uitvoerden, werd het bestaan van de donk onthuld. Op vijf meter diepte troffen ze restanten aardewerk, vuursteen en botresten aan.

Dat waren geen hele potten, halve skeletten en wapens, maar sporen die zich nog het best laten omschrijven als archeologisch gruis. Minuscule stukjes historie, zoals bijvoorbeeld segmenten van de rugengraat van een vis. De stukjes, die lijken op diablo's, verschillen van kleur. Ze variëren van bruin naar wit tot blauwwit. Die kleurschakeringen vertellen de archeologen dat de vis geen natuurlijk dood is gestorven, maar is gevangen en opgegeten. Het vuur zorgde voor de kleurnuances in de botjes.

De rijkdom aan archeologisch gruis deed Verbruggen de Dalemse donk omschrijven als een topper voor archeologen.

„Niet alleen omdat de ontdekking totaal onverwacht was, maar ook vanwege de vele bodemvondsten. Ik heb nog nooit eerder zoveel restanten aardewerk en vuursteen in monsters aangetroffen als hier. Dat betekent dat de donk intensief is gebruikt als woongebied. We weten daardoor dat we hier als archeologen het nodige kunnen vinden. Maar dat is geen reden om de bodem te verstoren. De gemeente Gorinchem ontziet de donk in haar bouwplannen en garandeert daarmee het behoud. Dat is zeker zo belangrijk als alles boven willen halen,” zo stelde hij.

„Vaak is behoud niet mogelijk, zoals bij-

voorbeeld bij de Betuwespoorlijn het geval was. Dan willen we als archeologen eerst onderzoek doen voordat alles verdwijnt. We hebben destijds in Hardinxveld-Giessendam veel geleerd. Maar ook dankzij de Dalemse donk hebben we nieuwe kennis opgedaan. Het leek in eerste instantie of het hier om een enkele, unieke donk ging. Doorgaans liggen de donken in groepen bijeen. Maar toen we de lijn doortrokken en schetsten hoe het landschap er destijds moet hebben uitgezien, konden we vaststellen dat de Dalemse donk onderdeel is van een groep aan de overzijde van de rivier. In het land van Heusden en Altena liggen er

ook enkele, die samen ooit een groep moeten zijn geweest. De Merwede heeft ze van elkaar gescheiden”, aldus Verbruggen.

De gemeente Gorinchem besloot na de ontdekking van de donk haar bouwplannen aan te passen. In plaats van de oorspronkelijk geplande complete woonwijk werden er in het gebied ter hoogte van het Groote Wiel aan de Lingsesdijk slechts enkele huizen ingetekend. Op de top van de Dalemse Donk moet iets komen dat het eilandje visueel terugbrengt in het landschap. Het plan is om er een parkje aan te leggen.

Werkgroep

NAAM:

Martin van der Vliet

GEBOREN:

3 april 1965, Hardinxveld-Giessendam

WOONPLAATS:

Hardinxveld-Giessendam

*vrijwilliger van de Archeologische
Werkgroep Gorinchem sinds 1997*

SPECIALISATIE:

glas

MEEST BIJZONDERE VOORWERK:

*een glazen pisples, gevonden bij de opgra-
ving naar.....*

MEEST BIJZONDERE OPGRAVINGSMOMENT:

*Dat was in 2002. Tussen de afvalresten
van een beerput van het opgravingsterrein
aan de Krijtstraat trok ik de scherven van
een gebrandschilderd drinkglas aan.*

NAAM:

Bert Arendonk

GEBOREN:

WOONPLAATS:

SPECIALISATIE:

MEEST BIJZONDERE VOORWERK:

MEEST BIJZONDERE OPGRAVINGSMOMENT:

NAAM:

Martin Veen

GEBOREN:

WOONPLAATS:

SPECIALISATIE:

MEEST BIJZONDERE VOORWERK:

MEEST BIJZONDERE OPGRAVINGSMOMENT:

NAAM:
Tiny Wijnen
GEBOREN:

WOONPLAATS:

SPECIALISATIE:

MEEST BIJZONDERE VOORWERK:

MEEST BIJZONDERE OPGRAVINGSMOMENT:

NAAM:
Toos Busch
GEBOREN:

WOONPLAATS:

SPECIALISATIE:

MEEST BIJZONDERE VOORWERK:

MEEST BIJZONDERE OPGRAVINGSMOMENT:

NAAM:
Wim Boudestijn
GEBOREN:

WOONPLAATS:

SPECIALISATIE:

MEEST BIJZONDERE VOORWERK:

MEEST BIJZONDERE OPGRAVINGSMOMENT:

Colofon

Gorcumse bodemschatten - Archeologische speurtochten naar de geschiedenis van de Arkelstad is een uitgave van de Stichting Merewade, postbus 548, 4200 AM Gorinchem. Merewade werkt onder auspiciën van de Stichting Stadsherstel Gorinchem.

Over de auteur

Anja Broeken (Made en Drimmelen, 1968) studeerde in 1990 af aan de Academie voor Journalistiek in Tilburg. Ze woont sinds 1998 in Gorinchem, twee jaar daarvoor trad ze in dienst bij dagblad De Dordtenaar. Haar keuze voor de Arkelstad werd mede bepaald doordat haar werkgever vroeg of ze zich wilde richten op nieuws uit de regio Gorinchem. Sinds augustus 2005 is ze editiechef AD Rivierenland, een uitgave van AD Nieuwsmedia.

Tekst

Anja Broeken

Grafische vormgeving

Marty Verhees, Bos Reclame bv

Druk

.....

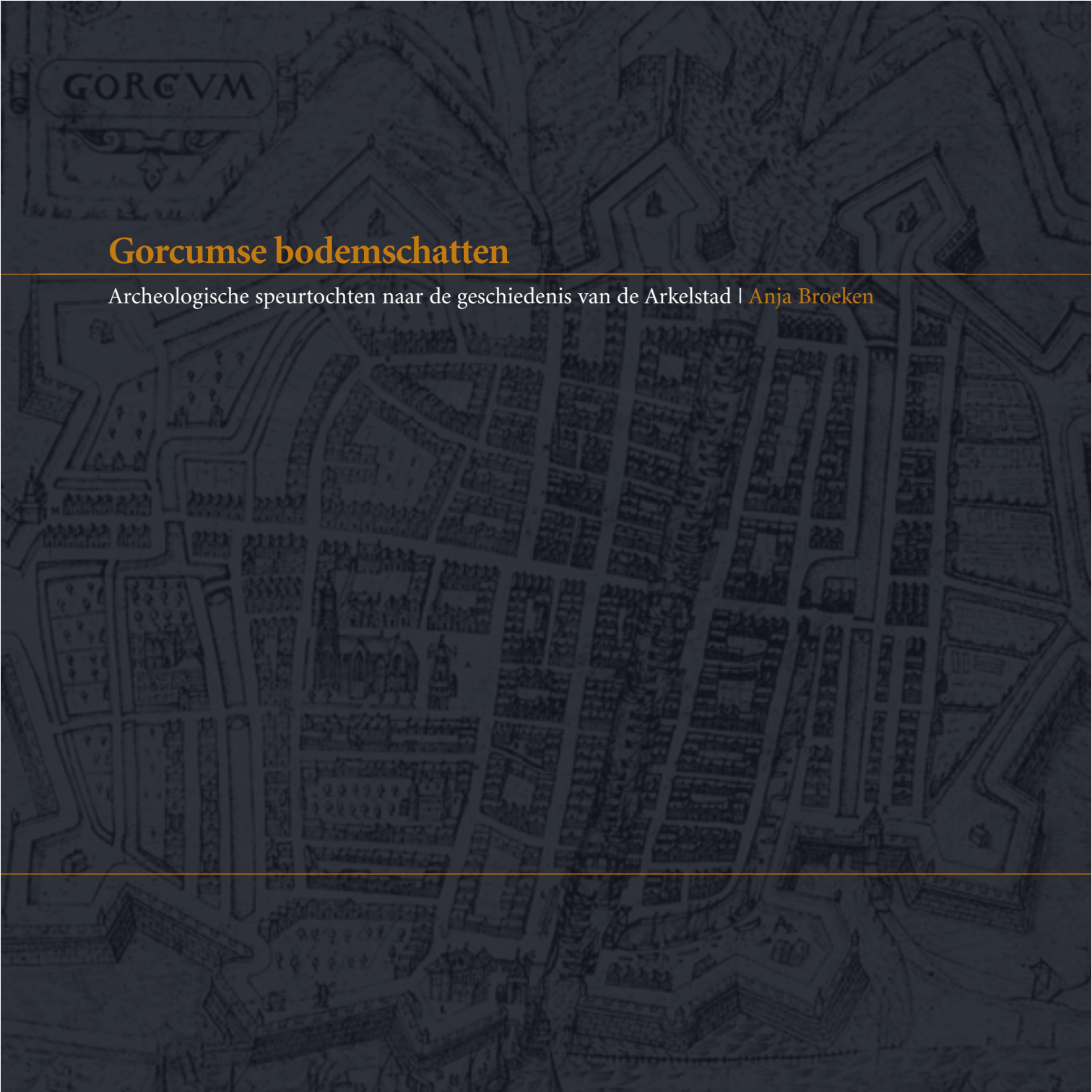
Met dank aan

Martin Veen [mv] van de Archeologische Werkgroep Gorinchem (advisering en illustraties), fotografen Hans Roest [hr] en Cees Schilthuizen [cs] die hun foto-archieven indoken, René van Dijk van het Stadsarchief Gorinchem (advisering en illustraties)

ISBN

© (c) 2006 Stichting Merewade, Gorinchem

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm, publicatie op het internet of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever en de auteur.

GORCUM

Gorcumse bodemschatten

Archeologische speurtochten naar de geschiedenis van de Arkelstad | [Anja Broeken](#)